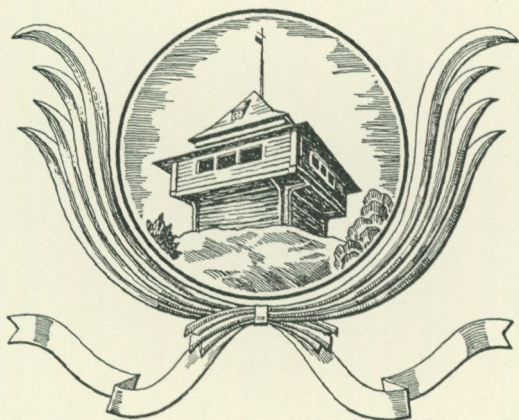




NORDISKA MUSEETS och
SKANSENS ÅRSBOK 1933

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N



1 9 3 3

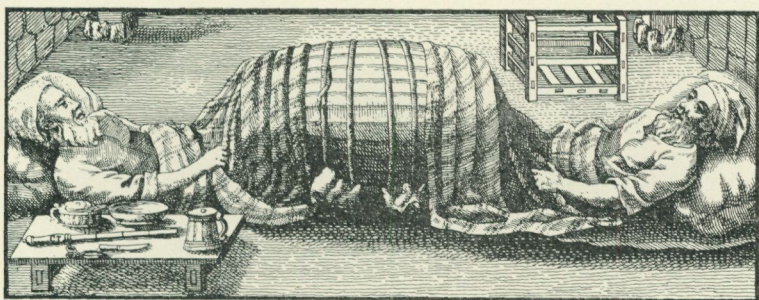
Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, med motiv från Tyresö slott, är utfört efter akvarell
av konstnären S. O. Lindström



*Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktieföretag
Stockholm 1933*



F O T A R B E T E

En obeaktad sida i det svenska
arbetslivets historia.

AV RAGNAR JIRLOW.

Uöver den heder, som kommit våra fortkomstledamöter till del inom den moderna sporten och sedan gammalt vid färdandet till fots, på skidor eller skridskor, ägna vi oss sällan åt sysselsättningar, då vi enbart utnyttja fötterna. Sedan numer orgeltramparens hedervärda yrke hotar att gå i graven i dess ursprungliga betydelse, kan jag åtminstone för tillfället inte erinra mig någon sådan sysselsättning. Visserligen trampar sömmerskan sin symaskin och skärsliparen sin slipställning, men i bägge fallen är trampandet blott en kompletterande rörelse vid sömnaden och slipningen. Detsamma gäller många andra arbetare: väverskan och spinnerskan, krukmakaren, när

Vignett. Fig. 1. Vadmal trampas. Island. Efter Olaus Olavius, Oeconomisk Reise.



Fig. 2. Degen trampas i det gamla Egypten. Efter Wilkinson,
The manners and customs of the ancient Egyptians.

han sätter igång sin drejskiva med fötterna, och bonden, som sätter foten på spaden.¹

Men gå vi en smula tillbaka i tiden, finna vi fötterna i användning på rätt många arbetsområden. En och annan har väl hört ryktesvis om bagarna som trampade i degtrågen. Nå, den gången talade ryktet odisputabelt sanning. Ännu i mannaminne har degtrampning förekommit i många städer i Götaland, bl. a. ännu 1880 i Växjö, och i Skåne fick man vid bearbetningen av den besvärliga ankarstocksdegen bokstavligen arbeta med både händer och fötter. Man höll sig under trampningen i en stång i taket. Steget är långt mellan den moderna bagaren i sin prydliga vita dräkt och den forna yrkesbrodern, vare sig han var mästare eller gesäll. Å bild 3 se vi några arbetare älta degen på detta ej alltför aptitliga sätt. Visserligen hade arbetarna ett stycke säckväv under fötterna, som hindrade, att fötterna kommo i direkt beröring med degen, men man kan lätt förstå att väven kunde glida undan! Onekligen ha vi nu för tiden anledning att i detta sammanhang med glädje citera en känd tidningsrubrik: »Vad vi sluppit äta!» Seden har väl mest hållit sig till stads-

¹ Egendomligt nog har K. Lang i sin eljest innehållsrika uppsats »Die Fuss- und Zehenarbeit» (tidskriften »Völkerkunde» 1930) ej framhåvt denna distinktion.



Fig. 3. Degen trampas. Interiör från ett danskt bageri i gamla dagar.
Efter E. H. Ludvigsen, Hovedtræk af brødfabrikationens historie.

hantverket på området, men landsbygden bör kanske ej förhåva sig. Man har nämligen i vissa landsdelar hos oss talat om att tråda degen istället för att knåda den, något som onekligen låter som en erinran om gamla synder. Vi ha ej varit ensamma om metoden utan dela den tvivelaktiga äran med skottarna (Maurizio, *Die Getreidenahrung*, sid. 146). För övrigt är seden ur gammal, och redan de gamla egypterna knådade degen med fötterna. Troligen verkade den egyptiske bagaren inte mera balettdam än vår tids degtrampare trots den här återgivna bilden, fig. 2.

Liksom vi av hygieniska skäl avskaffat seden att trampa i maten, så tycker man numer i södra Europa inte om tramp i våra blivande drycker. Det har tydligen varit ur gammal sed över hela den vinodlande Södern, att saften trampats ur druvorna med fötterna, fig 4. Också den metoden träffa vi i det gamla Egypten. Glädjen hörde samman med vintrampningen; hos judarna skedde den under jubel och fröjd, varför Jeremias och Jesajas hotelser om att dessa fröjderop skulle upphöra, skorrade

illa i folkets öron: »I vingårdarna höjes intet glädjerop, intet jubel; ingen trampar vin i pressarna» (Jesaja 16, 11).

Alltjämt trampas enligt Haberlandt druvorna i Kaukasus och i Grekland, förmodligen också på många andra håll, fastän man inte alltid så gärna vidgår det som i följande lilla historia. Det berättas om en välkänd latinprofessor i Göteborg, att han för en del år sedan tillsammans med sin fru tog in på ett värdshus på den romerska campagnan. Det såg inte lovande ut. När man kom i portgången, mötte svinet, som förföljdes av värden, barfota med ett spö i hand. Man får inte förundra sig över att professorskan inför det sedan framsatta vinet frågade, om det var gott. »Om det är gott», sade värden förolämpad och tittade på sina nakna och smutsiga fötter. »Jag har trampat det med mina egna fötter!» I Tyskland var seden i bruk genom hela medeltiden och långt senare. Ännu Adelungs tyska ordbok från 1811 konstaterar utan någon inskränkning förekomsten av vintrampare, »Treter» eller »Trott knechte» som han kallar dem. Man får förövrigt vara glad, om det verkligen endast var en tillfällighet vad som berättas från Tyskland 1358: då var det så kallt, att man trampade i karen med skorna på (de tyska exemplen delvis från M. Heyne, *Das deutsche Nahrungswesen*, sid. 359 o. följ.)

Så värst tilltalande är heller inte den trampning av kogödsel, som alltjämt, enligt J. Konietzko (*Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 1930), lär förekomma på några av de Frisiska öarna vid Nordsjökusten. På dessa skoglösa öar älta kvinnorna gödseln med fötterna, på vilka de då ha tjocka strumpor. Sen man på så sätt förvandlat gödseln till en homogen massa, torkas den och skäres i briketter, som användas till bränsle.

Vid filtning av strumpor och dylikt brukade kvinnorna på Färöarna ännu för ej så länge sedan stå och trampa i en bytta med urin, fig. 5. Från det gamla Rom ha vi bilder som visa, hur valkaren trampar i sitt med samma illaluktande ämne fyllda kar. Till jämförelse må nämnas att bland de egyptiska hieroglyferna ett par ben i vatten betydde valkare (Blümner, *Tech-*

nologie I, sid. 174 o. följ.). Detta tillvägagångssätt kallas på Shetland *to walk*, som ju eljest i engelskan betyder att gå. Från saklig ståndpunkt tycker man, att betydelsen gå, trampa, borde vara den ursprungliga i förhållande till betydelsen valka både vid latinska *fullere* och engelska *walk*, vilket dock våra språkmän avböja. En variation av metoden återger den isländska bilden av två valkare, fig. 1, som stampa vadmal i en tunna och som förljuva det vålganska enformiga arbetet genom att ta sig en styrketår då och då. Liggande valkning lär förekomma i Karelen enligt bild i Nordiska museets arkiv och träffades ännu 1864 vid Varangerfjord enligt E. Sundt i Folkevennen 13, sid. 340 o. följ. Man erinrar sig i detta sammanhang den berömda episoden hos Homeros, då den skeppsbrutne Odysseus ser den fajakiska konungadottern Nausikaa och hennes tärnor rengöra kläder i gropar vid stranden på ett sätt, som knappast skulle vinna en modern husmoders gillande: »De kastade dem i groparnas djupa vatten, där raskt de trampade dem i kapp med varandra.»



Fig. 4. Druvorna pressas.
Detalj ur fresk, Camposanto,
Pisa, av Benozzo Gozzoli.



Fig. 5. Valkning på Färöarna. Tyget trampas i en bytta med urin.
Foto Else Petersen omkring 1900.

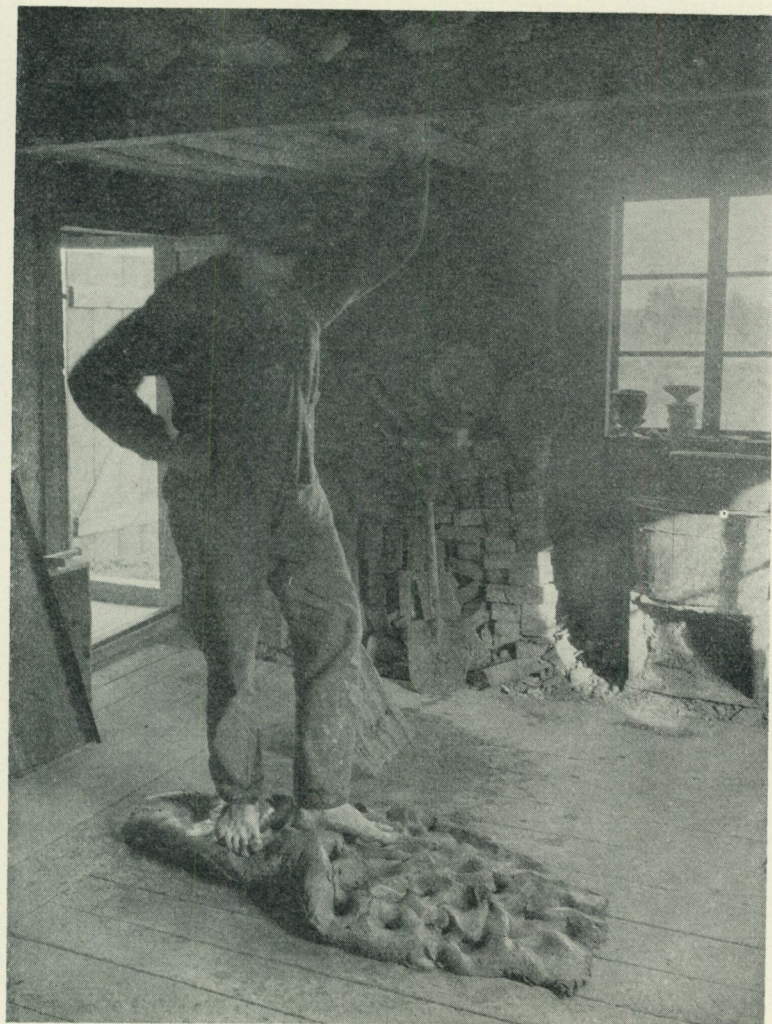


Fig. 6. Leran trampas. Interiör från krukmakarverkstad i Frändefors socken, Dalsland. Foto Nordiska museet 1930.



Fig. 7. Tvätten trampas. Efter foto från Skottland.

Detta tillvägagångssätt känner jag från Shetland och Skottland, fig. 8 och Lang från Schweiz och Arabien. Han drar till jämförelse fram hebreiska *kabhas*, »trampa med fötterna, tvätta».

Ej alltför omväxlande bör det ha varit att vara anställd som lertrampare vid Rörstrand. Att sådana funnits framgår av att »lertramparen Hans Persson» 1741 omnämnes bland fabriken arbetare (Ambrosiani i Rig 1918). Ännu i dag har han sina yrkeskamrater, bl. a. pottmakar Hjoberg i Dalsland, fig. 6. Ända till våra dagar har man också i Danmark trampat leran med fötterna vid tillverkningen av de s. k. jydepotterna. Också lertrampningen möter i det gamla Egypten, vare sig det gällde lerkärl eller husväggar. Därför heter det också om den fornegyptiske muraren: »Han arbetar med sina fötter, han stampar.»

När man i Skåne skulle klina lera på husväggarna, föregicks



Fig. 8. Leran till klineväggarna ältas. Från Fredriksdahls friluftsmuseum vid Hälsingborg. Foto Torsten Mårtensson.

detta enligt Linné av trampning av oxar eller hästar. Men också människan kan få hjälpa till, som fig. 8 visar. — Ganska kuslig är en folksägen om negrerna i Togo, som av sin furste tvingades att trampa lera med kaktus och törnen i (Lönborg i Ymer 1916).

Att tröska med fötterna har förekommit på de förutnämnda Atlanteröarna. På Färöarna var det kvinnogöra, på Shetland fingo pojkar trampa säden i en så. Det är inte omöjligt, att vi där ha att göra med en urgammal tröskningsmetod på germanskt område. Enligt Lang träffas en likartad uttrampning av ris hos japaner och malajer.

Ännu leva många västerbottningar, som i pojåkåren fått hjälpa till vid läderberedningen genom att i timal barfota trampa i barklagskaret. Det skulle vara så nyttigt för »surben», påstods det i Ånge. Också i Ströms socken i Jämtland var det vanligt

att trampa, när man ville skynda på beredningen. Vid fällskinnens uppmjukning tog man även i Västmanland till fötterna, om uttrycket tillåtes mig. Skinnen hade förut på kötsidan bestrukits med en tjock välling av rågmjöl, vatten och salt, och yngsta lärpojken fick sedan bearbeta skinnrullen med fötterna, tills hans skor sågo ut som veritabla degklumpar (Västman. fornm. tidskr. XVIII). Adelung betygar, att tyska fällmakare nedlade de med olja och smör insmorda fällarna i en tunna, »Trampeltonne», och sedan gjorde dem smidiga genom trampning.

En mycket egenartad uppfinning är den som ett vågbråde konstruerade fotklubba, som är känd från många östeuropeiska och östasiatiska folk och som användes till att krossa säd med (Leser, Entstehung des Pfluges, sid. 509). En särform av fotklubban är det här återgivna ungerska redskapet, som ersätter vår gamla bråka vid hampberedningen, fig. 9.

Över huvud taget synes fotarbetet i hög grad ha haft sitt tillhåll i Ostasien. Vanligt i Japan och Kina är fortfarande att få se bönder, som pumpa in vatten till sina risfält med ett skovelhjul. Man tar knappast fel, om man sammanställer detta förhållande med nämnda länders billiga arbetskraft.

Man behöver inte vara folklivsforskare för att inse, att vi här ha att göra med en grupp av arbetsmetoder, som kunna skryta med en betydande ålder i människans historia. Varför har då fotarbetet försvunnit? I några fall har väl kravet på snygghet spelat en roll, men huvudorsaken ligger djupare och är äldre. Man har nog haft en stark känsla av att sådant arbete var socialt förnedrande; för människan var det endast arbetet med händerna, som var henne fullt värdigt. Med hennes upprätt ställning avlägsnade sig människan från aporna, som ju gripa ungefär lika med händerna som med fötterna, och så småningom utvecklades människohanden till det känsliga, överlägsna arbetsorgan i högre mening, som endast människan besitter. Det låg något förnedrande i att syssla med ett arbete, där hjärnan med nödvändighet måste ligga i träde och endast fotens muskler



Fig. 9. Hampan brâkas. Comitat Torna, Ungern. Foto Nationalmuseet, Budapest.

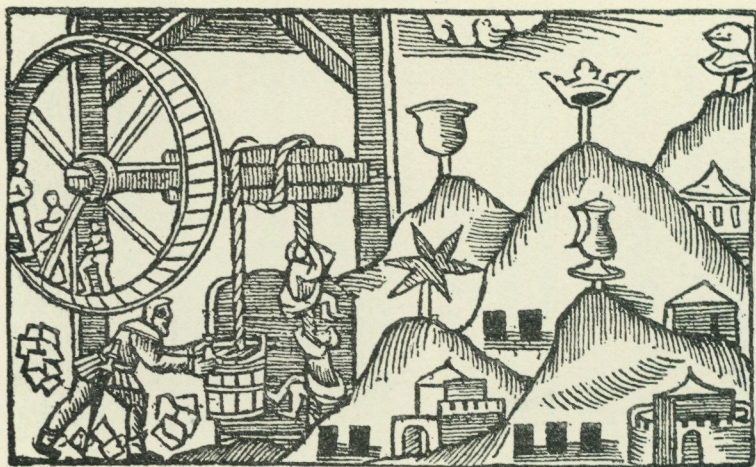


Fig. 10. Tramphjul vid gruva, drivet av människor. Ur Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, 1555.

arbetade. I sammanhang därmed fick också speciellt arbetet i trampkvarnen prägeln av högsta grad av mindervärdighet. Vi tala alltså om det tröstlösa arbetet i den dagliga trampkvarnen som symbolen för mänskligt trälarbete och för mänsklig förnedring. En gång har trampkvarnen varit en verklighet, på sina håll en fruktansvärd verklighet, om man skulle döma av de spår, som detta arbetsredskap kvarlämnat i våra talesätt. I någon mån kan dess dåliga rykte gå tillbaka på dess användning bland fångar. Ännu under 1800-talets senare hälft ha indiska straffångar fått arbeta i brittiska trampkvarnar. Dock synes själva den mindre exakta beteckningen av detta redskap — »trampkvarnen» är ju egentligen ingen kvarn — antyda, att bakgrunden till våra talesätt delvis är en annan. Måhända ligger bakom ett minne av kvinnornas slit vid handkvarnen i svunna tider, kanske dessutom en litterär påverkan från Rydbergs berömda dikt »Den nya Grottesången».

De första uppgifterna om trampkvarnar dyka upp hos greker

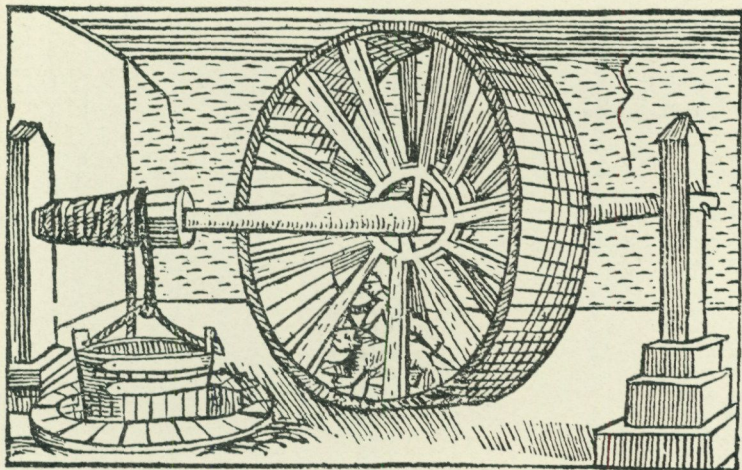


Fig. 11. Tramphjul för upphämtning av vatten, drivet av björnar.
Ur Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, 1555.

och romare några århundraden före Kristus. Uppgifterna bliva talrikare under medeltidens lopp och början av nya tiden. En herre vid namn Ramelli t. ex. uppgjorde 1588 förslag till en mångfald sådana tramptrummor, som drogo pumpar, kranar, kvarnar m. m. Hos oss ha väl dessa inrättningar aldrig varit särdeles vanliga. Dock återge vi här efter Olaus Magnus ett par bilder av svenska trampkvarnar, fig. 10 och 11, den ena avsedd att pumpa upp vatten ur en gruva och med tre män som trampare, den andra driven av en björn. Ännu så sent som 1820 levde en engelsk mekaniker, som hittade på en »förbättring». Han skapade det kägelformiga tramphjulet, där tramparen genom att gå i större eller mindre cirklar kunde anpassa sin vikt efter hjulets.

Det är väl inte så många, som känna till, att vi också i Sverige haft trampkvarnar igång långt in på 1800-talet. Den klentrogne kan emellertid i Sundsvalls museum ännu i dag se det väldiga hjulet, fig. 12. Det är emellertid ett mycket beskedligt hjul från

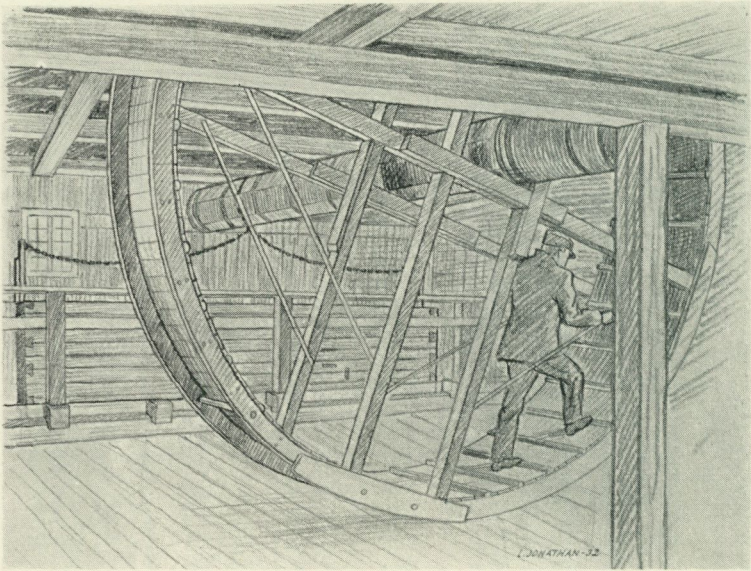


Fig. 12. Interiör från trampmangel från Sundsvall, nu i friluftsmuseet på Norra Stadsberget. Teckning av L. Jonathan.

ett färgeri i Sundsvall, där det mest använts för pressning av vadmal men även för mangling av tvättkläder. Någon vidare spridning synes typen inte ha haft i vårt land.

I sin från människans synpunkt behagligare form var tramp-hjulet så inrättat, att djur tvungos att välva det runt. Sådana torde ännu förekomma här och där i Europa och ha på sina håll varit rätt vanliga. Så t. ex. berättar W. Bomann i »Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen», att på Lüneburger Heide trumphjul för hundar voro ganska allmänt spridda i gårdarna under första hälften av 1800-talet. Hjulet drev smörkärnan. Litet var erinra vi oss nog ekorr-burarna med sina ståltrådstrummor, där man såg ekorren gno för glatta livet, medan hjulet snurrade. Det äldsta belägg på en sådan bur, som jag känner, återfinnes i C. J. L. Almqvists

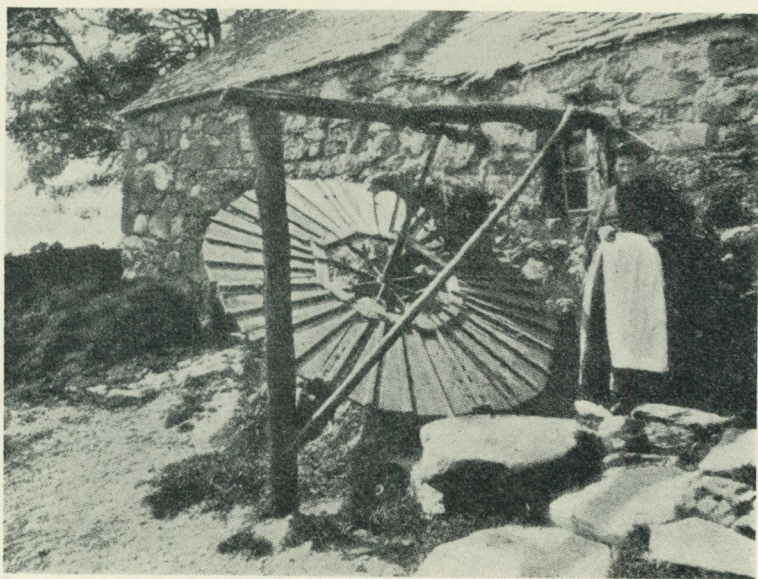


Fig. 13. Tramphjul för hund på en walesisk bondgård. Efter Jekyll, Old English Household life.

äldre brevväxling. Sedan något årtionde synas ekorrhjulen vara stadda på avskrivning såsom ett mindre lämpligt folknöje. På fig. 13 återgives slutligen ett engelskt tramphjul av idag, där en hund drar en smörkärna inne i ladugården. I den engelska bok varifrån denna bild är hämtad, kunna vi också få se en åsna i arbete vid vattenuppfodring. De två slavarerna tillhöra lyckligtvis de sista på skansen av ett slags arbetare, som vi med glädje se försvinna och som äro vittnesbörd om ett föga tilltalande blad i den mänskliga kulturhistorien.

Det är för övrigt betecknande för naturfolk, att de gärna ta hjälp av fötterna för att hålla fast något eller t. o. m. använda foten med dess tår som griporgan. Australnegern t. ex. lär enligt Klaatsch, Människans och kulturens utveckling, sid. 99, vid reparation av ett spjut kunna använda fotsulorna som arbets-



Fig. 14. Bastlagren klyvas, Kalvsviks socken, Småland. Genom att växelvis flytta fötterna drages bastremsan fram. Foto Nordiska museet 1930.

bord, medan han med tårna håller skaftet i läge lika fast som vi med handen. Tårnas gripkraft kommer honom väl till pass vid klättring i träden. Karakteristiskt nog håller han till häst ej foten i stigbygeln utan griper denna med stortån och andra tån. Även bland somliga lägre stående folk möta vi samma företeelse. Japanskorna, som vid sömnad hålla tyget med tårna, lära kunna nypas rätt eftertryckligt med dessa. Särskilt stortåns stora rörlighet förklarar, varför den japanska strumpan är försedd med tuta för denna och alltså liknar en tumvante hos oss. En av mina vänner har berättat för mig, hur negrerna på mera undan-gömda orter i Alabama sätta sticklingar av bomullsplantan. Negern går fram över fältet med en bunt telningar under armen; i rask följd lyftes ena foten, en stickling placeras mellan stortån och närmaste tå, foten sättes ned i den mjuka svartmyllan, han trampar till ett slag och bomullsplantan är satt. Och så

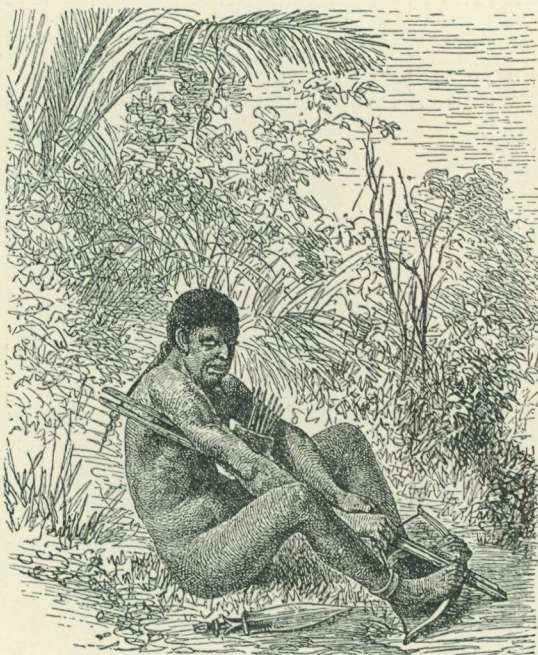


Fig. 15. Fangkrigare, spännande sitt armborst.
Efter Dreyer, Naturfolkens liv.

fortsätter arbetet undan för undan. Metoden lär endast förekomma bland de färgade, aldrig bland vita arbetare. Detta sätt att gå tillväga erinrar för övrigt om hur veddakrigaren på Ceylon spänner sin båge eller den sydamerikanske indianen gör upp eld. I bägge fallen spela fötterna en viktig roll. Eller se på den västafrikanske fangkrigaren, som med tärna griper om bågen, medan händerna dra armborststrängen tillbaka, fig. 15. På bilden bredvid se vi en fornegyptier, som skär remmar ur ett läderstycke, fig. 12; lädret kniper han om och håller i läge med tärna. Ännu i dag tar den egyptiske svarvaren foten till hjälp under sitt arbete.

I våra nordliga bygder äro motsvarande exempel mera säll-

synta, naturligtvis i hög grad beroende därpå, att vi ständigt ha skor på fötterna. Ännu för ett par år sedan såg jag dock, hur man skurade golv i de rejält tilltagna västerbottniska köken genom att sätta den nakna foten på en granristvaga och på så sätt fara fram över golvet. När Linné 1731 reser genom Västerbotten, berättar han även om, hur hos en nybyggarfamilj i Lyckseletrakten »qwinfolket twättade golfwet med högra foten, den de satte på en fornad granwiska och besade så fram och till bakas». Och på vidstående bild, fig. 14, se vi, hur en småländsk basttvinnare arbetar både med händer och fötter. Till slut må efter Sirelius nämnas, att det i Finland händer, att man skaver bort skävorna från linet med en skrapa, varvid man håller detta tryckt mot ett underlag med de nakna fötterna.

Denna odyssey genom skilda länder och tider har med några få exempel, utvalda ur ett ganska rikt material, velat belysa de mera sparsamma beläggen på fotarbete inom vårt eget land, en litet uppmärksammad men brokig sida av det mänskliga arbetets historia.

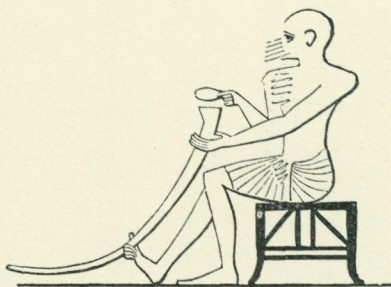


Fig. 16. Egyptisk läderarbetare håller ett stycke läder mellan stortån och övriga tår, medan han skär remmar ur det. Efter Wilkinson, *The manners and customs of the ancient Egyptians*.